Ю.Коптюх[*] (м. Переяслав-Хмельницький)

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМУВАННЯ УСТРОЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ наприкінці XVIII – початку XIX ст.ст.[**]

На сучасному етапі наукових досліджень доволі актуальними видаються матеріали, що дозволяють якомога ширше розглянути питання зібрання етнічних українських земель в одній державі та відновлення на цих територіях пануючого становища православ'я в рамках РПЦ. Саме з цих позицій зазначений період для території Правобережної України можна виділити, як особливий етап релігійних трансформацій.

У 1793 р. до Російської імперії було приєднано Київське, Подільське та східна частина Волинського воєводств, що складало майже всю територію Правобережної України [Шандра В. Київське генерал-губернаторство(1832-1914). Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал.- К., 1999.- С. 10]. Ця територія займала площу у 11.784 кв. км., на якій було 410 міст та 10.081 селище з 3.011.688 жителями. У цей час на території Правобережної України було

* Коптюх Ю.В. – аспірант кафедри Історії народів Росії Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

** © Коптюх Ю.В., 2003

утворено три російські губернії: Брацлавську, Ізя′славську та Мінську. Після третього поділу Польщі в 1795 р. до Російської імперії була приєднано західну частину Волині площею 5.655 км. кв. на якій було 332 міста і 1.322 селища з 1.176.590 жителями (Підраховано за даними Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- С. 233, 235. (з розрахунку 1 кв. миля дорівнює 2588 м. кв.)). Це стало підставою для завершення формування імперського адміністративного устрою цієї території у 1797 р., коли було утворено Київську (50,960 кв. км.), Подільську (42.018 кв. км.) Волинську (71.739 кв. км.) губернії [Описи Лівобережної України кінця XVIII початку XIX ст.- К., 1997.- С. 5]. 22 січня 1832 р. вся територія Правобережної України (164.717 кв. км.), була об'єднана в Київське генерал-губернаторство. [Марахов Г.И. Соцыально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века.- К., 1979.- С. 16].

Відповідно до зазначених змін проводилося і реформування Православної церкви в Правобережній Україні. На середину XVIII ст. в Правобережній Україні не існувало ніяких єпархіальних утворень Православної церкви. Тут перебували тільки 47 так званих закордонних православних монастирі [Титов Ф.И. О заграничных монастирях Киевской епархии XVII-XVIII вв. // ТКДА.- 1905.- Т.1.- С. 464-466, 473]. Вони знаходилися під юрисдикцією Київських та Переяславських архієреїв [Покровский И.М. Руские епархии в XVIII веке, открытие их состав и передел // Православный собеседник.- 1913.- июль-август.- С. 149]. Незначна кількість православних церков, як правило, діяли тільки у цих монастирях.

Підготовку реформування єпархіального устрою Правобережної України було розпочато ще у 1772 р. Після першого поділу Польщі було змінено статус Могилівських архієреїв. З 14 грудня 1772 р. єпископ Григорій (Конiський) став носити назву Могилівський, Мстиславським і Оршанський [Учреждение архиерейских кафедр в России // Киевские епархиальные ведомости.- 1869.- №2.- С. 74]. Нова назва вказувала на збільшення його юрисдикції у Правобережній Україні. 2 грудня 1773 р. православні протопопи Правобережної України написали спільне прохання до Катерини II про прийняття місцевого населення до складу Російської імперії. Російський уряд не підтримав цих устремлінь, більше того – православному духовенству заборонялося займати уніатські парафії, а в православних місця дозволялося займати тільки з дозволу Синоду [Войтков А. Иов Базидевич єпископ Переяславський и его участив церковно политической жизни Польской Украины (1771-1776 гг.).- К., 1903.- С. 134-135]. Тому процес церковної інтеграції припинився

на досить значний час. Лише 27 березня 1785 р. Григорій (Конiський), що продовжував свою місіонерську діяльність, підготував проект за яким усе управління РПЦ у Правобережній Україні було передане єпископу Переяславському і Бориспільському Віктору (Садковському) [ПСЗ.- Собр. 1-е.- Т. 22.- №16173.- С. 329-330]. До свого арешту у 1789 р. цей ієрарх керував РПЦ в Правобережній Україні. Він присягнув на вірність Польщі, адже перебував на її території, хоч і проводив активну діяльність популяризуючи православне вчення. Його діяльність значно покращила становище православних та поширила вплив РПЦ у Правобережній Україні. Він поділив усю цю територію на благочинницькі округи, на чолі яких стояли представники чорного духовенства [Покровский И.М. Русские епархии в XVIII веке, открытие их состав и переделы // Православный собеседник.- 1913.- январь.- С. 145-146]. Під час його арешту церкви і монастирі Правобережної України перебували під управлінням особливої консисторії під назвою Брацлавська і Житомирська греко-орієнтальна, що проіснувала з 1790 по 1793 рр. [Пределы Киевской епархии в древнее и нынешнее время // Киевские епархиальние ведомости.- 1861.- №1.- С. 12].

Початок реформування РПЦ на території Правобережної України співпав із другим поділом Польщі (1793 р.). 13 квітня 1793 р. вся територія Правобережної України, що ввійшла до складу Мінської, Із′яславської та Брацлавської губерній, була об’єднана в єдину єпархію, що носила назву Мінська, Із′яславська і Брацлавська. Це обумовлювалося незначною кількістю православних церков на цій території, всього 329 з них 193 це уніатські, що перейшли до РПЦ в період з 1785 по 1793 рр. [Історія Релігії в Україні. Православ’я в Україні.- К., 1999.- Т.3.- С. 158]. Тому остаточну кількість православних церков новий православний архієрей повинен був узгодити з Мінським Ізяслаським і Брацлавським генерал-губернатором М.М. Кричетніковим [ПСЗ.- Собр. 1-е.- Т.23.- №17113.- С. 419]. Архієреєм цієї величезної (за територією) єпархії 2-го класу було призначено Віктора (Садковського), що з 1793 р. отримав назву Мінський, Із′яславський і Брацлавський і повну незалежність від Київської кафедри [ПСЗ.- Собр. 1-е.- Т.23.- №17199.- С. 509-511; №17204.- С. 511-512]. Входження Правобережної України до складу російської імперії спричинило до великої кількості переходів уніатських церков до РПЦ, всього в період з 1793 по 1795 рр. до РПЦ приєдналося понад 2.300 уніатських церков [Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- С. 234]. Це було невипадково, адже було заборонено відкриття уніатських монастирів [ПСЗ.- Собр. 1-е.- Т.23.- №17113.- С. 419], а на справу місіонерства в цей час виділялися значні кошти та

залучалися військові формування [Столокос Н.Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії.- УІЖ.- 2002.- №4.- С. 97].

Після третього поділу Польщі в 1795 р. російські урядовці відкрито заміняли уніатських священиків православними [ЦДІА України.- Ф.212.- Оп.1.- од.зб.3.- арк.1-3]. Це сприяло прискоренню процесу приєднання католиків Східного обряду до РПЦ, у 1795 р. до РПЦ перейшло біля 1 мільйона віруючих, 2.382 церкви та 2 монастирі [Підраховано за: Покровский И.М. Русские епархии в XVIII веке, открытие их состав и переделы // Православный собеседник.- 1913.- июль-август.- С. 20,30]. Після цього в Уніатській Луцькій єпархії, що включала територію Київської, Подільської і Волинської православних єпархій, станом на кінець першої чверті XIX ст., залишилося всього 192 уніатські парафії в яких було 120.000 парафіян [Об униатах Киеевской, Подольской и Волынской губернии // Подольские епархиальные ведомости.- 1889.- №26.- С. 599-607]. Такі дії викликали хвилю невдоволення уніатського духовенства, яке забирало в православних церквах антимінси, відкривало без дозволу каплиці тощо [ЦДІА України.- Ф.212.- Оп.1.- од.зб.7.- арк.2.- 2зв.]. Щоб протидіяти цьому, Т.Тутолміну, на той час Мінському, Волинському та Брацлавському генерал-губернатору, наказувалося усякі подібні дії не тільки уніатського духовенства, але і цивільних осіб „...долженствует принято за уголовное преступление суду подлежащее" [ЦДІА України.- Ф.212.- Оп.1.- од.зб.1 – арк.1]. Крім цього закривалися уніатські монастирі, що незаймалися освітньою діяльністю, в монастирях, які залишалися заборонялося призначення ченців, уніатським єпископам були призначені пенсії по 3.000 руб. Єпархіальним уніатським клірикам, які не бажали прийняти православне вчення дозволялося виїхати закордон, а тим що залишалися призначалася урядова пенсія від 50 до 100 руб. на рік до часу їх смерті. [Там само.- арк.4-9]. Указами від 22 квітня та 17 травня 1794 р. знімалися усі перепони, що заважали приєднанню уніатів. Наприклад, якщо цьому процесу заважали польські поміщики то на їх майно накладався секвестр. [ПСЗ.- Собр.1-е.- Т.23.- №17199.- С. 509-511; 17204.- С. 511-512]. У той же час в 1795 р. насильне приведення уніатів було заборонено. [ПСЗ.- Собр.1-е.- Т.23.- №17290.- С. 615-617; №17333.- С. 699-700].

Весь комплекс місцевих змін змусив продовжувати реформування єпархіального устрою РПЦ в Правобережній Україні. 12 квітня 1795 р. з Мінської Із′яславської і Брацлавської єпархії було виділено нову єпархію 3-го класу, що отримала назву Брацлавсько-

Подільська. В ній було 24 повіти і 2.048 православних церков [Покровский И.М. Русские епархии в XVIII веке, открытие их состав и переделы // Православный собеседник.- 1913.- июль-август.- С. 35]. Архієреєм цієї нової єпархії став Іоанікій (Нікіфорович-Полонський) – архімандрит ставропігіального Донського монастиря [Труды комитета для историко-статистического описания Подольской губернии.- Каменец-Подольск., 1897.- Вып.8.- С. 269]. Мінська Із′яславська і Брацлавська змінила свою назву на Мінська і Волинська єпархія. З метою управління церквами Правобережної України в останній було утворено Житомирське вікаріанство, яке отримало штат єпархії 3-го класу і особливу консисторію. Вікарієм цієї єпархіальної одиниці було призначено архімандрита Дятловського монастиря Варлаама (Шишацького) [Документы, относящиеся к деградацыи архиепископа Могилевского Варлаама Шишацкого // Волынские епархиальные ведомости.- 1880.- №23-24.- С1059]. Вибір цього ієрарха був невипадковим, адже він ще з 1785 р. тісно співпрацював з Віктором (Садковським) і за визначенням О.Оглобліна, мав прямі зв'язки з передовою українською елітою цього регіону [Оглоблин О. Варлаам Шишацький // Люди старої України.- Мюнхен., 1959.- С. 303] та, крім цього, був палким прихильником автокефалії українського православя [Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України.- К., 1996.- С. 62]. На початку 1795 р., за даними Віктора (Садковського) до РПЦ приєдналося 1.607 уніатських церков, але 570 з них були без духовенства. Віктор (Садковський) намагався заповнити ці 570 вакансій, місцевим духовенством, але Синод зобов'язав місцевих ієрархів прийняти на вільні місця священиків Київської, Смоленської, Чернігівської і Білгородської єпархій [Петренко О Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська Старовина.- 2000.- №1.- С. 55].

У 1797 р. відповідно до нового імперського адміністративного устрою і указу від 6 травня 1788 р., що передбачав розподіл єпархій відповідно кордонам губерній [ПСЗ.- №16658.- С. 1073] на територію Правобережної України було перенесено Київську і Галицьку єпархію [ІР. НБУ ім.Вернацького.- Ф.175.- Спр.139.- арк.28]. Практично паралельно, 18 березня 1797 р., було законодавчо закріплено вільний перехід уніатів і католиків до РПЦ [ПСЗ.- Собр.1-е.- Т.24.- №17879.- С. 312-313], або до католицької церкви [ПСЗ.- Собр.1-е.- Т.24.- №117879.- С. 312-313]. Нова єпархія була сформована з території Правобережної України, що на кінець XVIII ст. перебувала під юрисдикцією Київських архієреїв та частини повітів Брацлавсько-Подільської та Мінської і Волинської єпархій. В Київській єпархії залишено Правобережні повіти:

Київський, Богуславський, Васильківський, з Подільської єпархії передано Махновський, Липовецький П`ятигірський, Сквирський, з Волинськоїєпархії: Радомишльський повіт. Та, крім цього, з Вознесенської губернії: Катеренопільський, Уманський, Черкаський та Чигиринський [Белгородський А. Киевский митрополит иерофей Малицкий (1796-1799).- К., 1901.- С. 131].

28 квітня 1798 р. проведено новий поділ уніатських єпархій та 6-ти католицьких дієцезій. Католицькі монастирі передавалися в управління католицькому архієпископу Станіславу (Сестренцевичу), а уніатські – в управління Білоруському архієпископу Іраклію (Лісовському). Управління уніатського парафіяльного кліру приводилося у відповідність до управління католицького духовенства [ПСЗ.- Собр. 1-е.- Т.25.- №18503.- С. 222.; № 18504.- С. 222-224; Т.26.- №20053.- С. 823-829]. Усі зазначені послаблення зроблені католикам східного обряду, призводять до ситуації коли уніати Правобережної України, перестають відвідувати православні церкви, віддаючи перевагу новозбудованим в Базиліанських монастирях. Тому їм було дозволено при малій кількості приєднуватися до сусідніх уніатських церков, а при великій – будувати власну церкву [Дак. Ф.3 – Оп.1.- од.зб.17.- арк.31.- 31зв.]. Згідно з регламентом католицьких церков, від 5 листопада 1798 р., католицький парафіяльний клір отримав ряд пільг, але католицькі монастирі за посередництва прокураторів підпадали під особливий фінансовий контроль [ПСЗ.- Собр.1-е.- Т.25.- №18734.- С. 436-438]. Ці дії уряду спричинили до масового переходу уніатів Правобережної України до католицької церкви. Означених уніатів було наказано покарати духовним покаранням, а католицьке духовенство було попереджене про судову відповідальність за подібну діяльність [Там само.- Т.24.- №18504.- С. 526], адже католицькому духовенству Правобережної України було заборонено будь кого переводити в католицьку віру [Там само.- Т.24.- №18818.- С. 528].

18 грудня 1798 р на духовенство Правобережної України, офіційно було поширено всі загальноімперські норми [Там само.- Т.24.- №18273.- С. 822-823]. Це та зазначені місцеві зміни стали підставою того, щоб 16 жовтня 1799 р. остаточно завершити сформування єпархіального устрою Правобережної України. В цей час Брацлавську і Подільську єпархія змінила назву на Подільська і Брацлавська, а Житомирське вікаріанство стало окремою єпархією, архієреєм її залишався Варлаам (Шишацький), який отримував назву Волинський і Житомирський [Давидов Н. Епархии всероссийской церкви в последовательном порядке их учреждения // Христианское чтение.-

1875.- Ч.II.- С. 267]. Таким чином, на території Правобережної України у 1799 р. створювалося три єпархії Київська і Галицька 1-го класу, (1.323 церкви.), 12 міст із повітами: Київський, Радомишльський, Васильківський, Сквирський, Канівський, Таращанський, Звенигородський, Черкаський, Чигиринський, Липовецький, Махновський, Богуславський. Подільська і Брацлавська 3-го класу (1.593 церкви), 11 міст з повітами: Кам'янець-Подільський, Ушицький, Могилівський, Ямпільський, Ольгопільський, Балтський, Гайсинський, Вінницький, Летичівський, Літинський, Проскурівський [Покровский И.М. Епархиальное устройство Русской церкви в царствование императора Павла I // Православный собеседник.- 1914.- Ч.1.- С. 52-87]. До складу Волинської і Житомирської єпархії 3-го класу входили 1.446 церков та 13 міст з повітами Волинської губернії: Житомир, Овруч, Новоград, Овруч, Остріг, Дубно, Кременець, Володимир, Ковель, Луцьк, Рівне, Заслав, Староконстянтинів.

Підсумовуючи матеріал, необхідно зазначити, що, паралельно з реформуванням адміністративного устрою Правобережної України, було проведено єпархіальну реформу. Головні завдання, що вона ставила – повна регламентація та уподібнення церковного життя до загальноімперських стандартів, була досягнута. У Правобережній Україні в цього процесу були специфічні особливості. Це насамперед створення нової єпархіальної сітки управління та відміна від імперської (конфесійна і соціальна), структура суспільства. Кінцевим наслідком стало утворення двох нових єпархій РПЦ на цій території (Подільської і Брацлавської та Волинської і Житомирської) і перенесення на Правобережну Україну Київської і Галицької єпархії. Одночасно з утворенням єпархій в Правобережній Україні було створено нову єпархіальну ієрархічну структуру, що відповідала загальноімперській. У результаті цього в кінці XVIII – першій половині XIX століть православне духовенство Правобережної України було втягнуте у довготривалу імперську кампанію, що мала на меті інтеграцію цієї території та нівеляцію місцевого населення.